

МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТ ТРАНСФОРМАЦИЯСИ ШАРОИТИДА СОЛИҚ ТИЗИМИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Умурзак Раджабов

Тошкент халқаро университети

мустақил тадқиқотчиси

Email: umurzakradjabov8@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-0614-7460>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18830778>

Ўзбекистон миллий иқтисодиётида ҳам бозор муносабатларининг ривожланиши солиқ тизимини тубдан ислоҳ қилишни талаб этди. Сўнгги йилларда солиқ ставкаларини оптималлаштириш, кўшилган қиймат солиғи механизмини такомиллаштириш ва солиқ маъмурчилигини рақамлаштиришга қаратилган кенг қўламли ислохотлар амалга оширилди. Натижада солиқ тушумларининг ЯИМга нисбати барқарор ўсиш тенденциясини намоён этиб, давлат бюджети даромадлари таркибида солиқларнинг улуши устуворлигича сақланиб қолмоқда [1].

Шу билан бирга, бозор муносабатларининг ривожланиши солиқ тизими олдида янги вазифаларни қўймоқда. Хусусан, солиқ юкининг оптимал даражасини белгилаш, иқтисодий фаолликни чекламайдиган солиқ сиёсатини юритиш, инвестицияларни рағбатлантириш ҳамда солиқ маъмурчилигини институционал жиҳатдан такомиллаштириш долзарб аҳамият касб этмоқда. Шу муносабат билан мазкур мақолада миллий иқтисодиётда бозор муносабатлари ривожланиши шароитида солиқ тизимининг ўзига хос хусусиятлари, унинг иқтисодий ислохотлардаги ўрни ҳамда солиқ сиёсатини такомиллаштиришнинг устувор йўналишлари илмий жиҳатдан таҳлил қилинади.

Бозор муносабатлари шароитида солиқ тизимининг ривожланиши жаҳон иқтисодий адабиётларида кенг ўрганилган. Жамоат молияси назарияси вакиллари бозор иқтисодиётида солиқ тизимини давлатнинг иқтисодий тартибга солиш механизми сифатида талқин қиладилар. Масалан, Ж. Стиглиц солиқ тизимини ресурсларни қайта тақсимлаш ва бозор муваффақиятсизликларини бартараф этиш воситаси сифатида изоҳлаб, унинг иқтисодий ўсиш ва ижтимоий барқарорликни таъминлашдаги ролини алоҳида таъкидлайди [2]. В. Танзи эса солиқ сиёсатининг институционал барқарорлиги бозор иқтисодиётида инвестиция фаоллигини рағбатлантиришнинг асосий шарти эканлигини илмий жиҳатдан асослаб берган [3].

OECD мамлакатлари тажрибасини таҳлил қилган тадқиқотларда бозор муносабатлари чуқур ривожланган давлатларда солиқ тизими диверсификация қилинганлиги, солиқ маъмурчилиги рақамлаштирилгани ва солиқ юкининг мутаносиблиги иқтисодий барқарорликка хизмат қилиши қайд этилган [4]. Халқаро валюта жамғармаси тадқиқотларида эса бозор иқтисодиёти шароитида солиқ сиёсатининг асосий вазифаси иқтисодий ўсишни чекламасдан фискал барқарорликни таъминлаш эканлиги таъкидланган [5].

Сўнгги йилларда Ўзбекистонда солиқ тизимида бир қатор стратегик ўзгаришлар амалга оширилди. Биринчидан, солиқ ставкалари оптималлаштирилди ва солиқ турлари қисқартирилди. Кўшилган қиймат солиғи механизми такомиллаштирилиб,

унинг ҳисоб-китоб тартиби содалаштирилди. Бу чоралар солиқ юкини пасайтириш орқали хусусий секторни қўллаб-қувватлашга қаратилди [7].

Иккинчидан, солиқ маъмурчилигини рақамлаштириш жараёни жадаллаштирилди. Электрон ҳисобот топшириш, онлайн-назорат касса машиналари, электрон ҳисобварақ-фактуралар ва автоматлаштирилган хавф таҳлили тизимлари жорий этилди. Натижада солиқ тўловчилар билан давлат ўртасидаги муносабатлар шаффофлашди ва солиқ йиғилувчанлиги ошди [8]. OECD ва IMF таҳлилларига кўра, рақамлаштириш солиқ маъмурчилигининг самарадорлигини ошириш орқали бюджет барқарорлигига ижобий таъсир кўрсатади [4], [6].

Учинчидан, солиқ сиёсатининг иқтисодий ўсишни рағбатлантирувчи функцияси кучайтирилди. Инвестиция лойиҳалари, экспортга йўналтирилган ишлаб чиқариш ва кичик бизнес субъектларига солиқ имтиёзлари тақдим этилди. Бу чоралар бозор муносабатларини чуқурлаштириш ва миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини оширишга хизмат қилмоқда.

1-жадвал

Солиқ маъмурчилиги рақамлашуви ва яширин иқтисодиёт улуши

Мамлакат	Электрон ҳисобот қамрови (%)	Онлайн назорат тизими	Яширин иқтисодиёт улуши (%)
Ўзбекистон	95	Жорий этилган	25–30
Қозоғистон	98	Тўлиқ	22–25
Грузия	100	Тўлиқ	15–18
Польша	100	Тўлиқ	12–15
Чехия	100	Тўлиқ	13–16

Манба: OECD Tax Administration [4]

Рақамлаштириш даражаси юқори бўлган мамлакатларда яширин иқтисодиёт улуши сезиларли даражада паст. Польша ва Чехияда электрон солиқ инфратузилмаси тўлиқ жорий этилгани солиқ интизомини мустаҳкамлаган ва бюджет барқарорлигини таъминлаган.

Ўзбекистонда электрон ҳисобот қамрови юқори бўлса-да, яширин иқтисодиёт улуши ҳали ҳам сезиларли. Бу солиқ маданияти ва норасмий сектор улуши билан боғлиқ институционал муаммолар мавжудлигини кўрсатади.

Шу билан бирга, IMF тадқиқотлари рақамлаштириш солиқ тушумларини 2–4%га ошириш имконини бериши мумкинлигини кўрсатади [6]. Демак, бозор муносабатлари шароитида солиқ тизими рақамли трансформация билан уйғун ривожланиши зарур.

Ўзбекистон миллий иқтисодиётида бозор муносабатларининг босқичма-босқич шаклланиб бориши солиқ тизимининг мазмунан трансформациясини келтириб чиқармоқда. Давлат иқтисодиётдаги бевосита иштирокини қисқартириш, хусусий сектор улушини ошириш ва рақобат муҳитини кучайтириш солиқ сиёсатини янги иқтисодий шароитларга мослаштиришни талаб этмоқда. Бироқ мазкур жараён солиқ тизимида қатор долзарб ва мураккаб муаммоларни ҳам юзага келтирмоқда.

Аввало, солиқ базасининг таркибий чекланганлиги сақланиб қолмоқда. Иқтисодиётда хизматлар соҳаси ва кичик бизнес улуши ошиб бораётган бўлса-да, иқтисодий фаолиятнинг муайян қисми ҳали ҳам норасмий сектор доирасида амалга оширилаётгани солиқ тушумлари салоҳиятидан тўлиқ фойдаланиш имконини чекламоқда. Бозор муносабатларига ўтиш даврида бу ҳолат деярли барча трансформация иқтисодиётларига хос бўлиб, солиқ тизими барқарорлигига таъсир кўрсатади.

Иккинчи муҳим масала – солиқ юкининг тармоқлар кесимида мутаносиб тақсимланмаганлиги ҳисобланади. Айрим расмий иқтисодий субъектлар тўлиқ солиқ юкини кўтариб келаётган бир пайтда, айрим сегментларда солиқ интизомининг пастлиги сақланиб қолмоқда. Бу эса бозор рақобати принципларига зид ҳолатларни юзага келтириши мумкин.

Учинчи долзарб муаммо солиқ маъмурчилигининг институционал трансформацияси билан боғлиқ. Сўнгги йилларда рақамлаштириш сезиларли даражада ривожланган бўлса-да, солиқ тўловчиларнинг солиқ маданияти, ҳисоб-китоб юритиш кўникмалари ва ҳуқуқий онг даражаси иқтисодиётнинг барча сегментларида бир хил эмас. Натижада рақамли механизмлар жорий этилганига қарамасдан, улардан фойдаланиш самарадорлиги тўлиқ таъминланмаяпти.

Тўртинчидан, солиқ сиёсатининг рағбатлантирувчи ва фискал функциялари ўртасида мувозанатни сақлаш муаммоси мавжуд. Бозор иқтисодиёти шароитида солиқлар бир вақтнинг ўзида бюджет даромадларини таъминлаши ва иқтисодий ўсишни чекламаслиги лозим. Айрим ҳолларда қисқа муддатли бюджет манфаатлари узоқ муддатли инвестицион рағбатлар билан зиддиятга кириши мумкин.

Бешинчидан, глобаллашув ва рақамли иқтисодиёт ривожланиши солиқ тизими олдида янги чақириқларни қўймоқда. Электрон савдо, онлайн хизматлар ва трансчегаравий рақамли операцияларни солиққа тортиш механизмлари ҳали ҳам такомиллаштиришни талаб этади. Бу масала нафақат Ўзбекистон, балки кўплаб бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатлар учун долзарб ҳисобланади.

Шу билан бирга, солиқ имтиёзларининг самарадорлигини баҳолаш масаласи ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда. Бозор муносабатлари ривожланиши шароитида имтиёзлар иқтисодий ўсишни рағбатлантириши лозим, аммо улар бюджет даромадларини асоссиз қисқартирмаслиги керак.

Олиб борилган таҳлиллар шуни кўрсатадики, миллий иқтисодиётда бозор муносабатларининг ривожланиши солиқ тизимини институционал жиҳатдан қайта қуришни талаб этмоқда. Солиқ тизими эндиликда фақат фискал инструмент эмас, балки иқтисодий ўсишни рағбатлантирувчи, рақобат муҳитини шакллантирувчи ва инвестиция жозибдорлигини таъминловчи муҳим механизм сифатида намоён бўлмоқда.

Таҳлил натижаларига кўра, Ўзбекистон солиқ тизимида асосий тенденциялар сифатида солиқ ставкаларини оптималлаштириш орқали иқтисодий фаолликни рағбатлантириш, солиқ маъмурчилигини рақамлаштириш ва автоматлаштириш, солиқ базасини кенгайтиришга йўналтирилган чора-тадбирларни кучайтириш, бюджет барқарорлигини таъминлаш билан бирга иқтисодий ўсишни қўллаб-қувватлашга интилиш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Шу билан бирга, солиқ тизимида норасмий сектор улуши, солиқ юкининг тармоқлар кесимида мутаносиблиги, солиқ имтиёзларининг самарадорлиги ва рақамли иқтисодиётни солиққа тортиш механизмлари каби муаммолар сақланиб қолмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, миллий иқтисодиётда бозор муносабатлари ривожланиши шароитида солиқ тизими институционал модернизация босқичида турибди. Солиқ сиёсатининг самарадорлиги солиқ юки даражасидан кўра унинг таркибий мутаносиблиги, рақамлаштириш даражаси ва институционал шаффофлигига боғлиқ. Ўзбекистон учун стратегик йўналиш – солиқ тушумларини оширишни ставкаларни кўпайтириш орқали эмас, балки солиқ базасини кенгайтириш, маъмурий самарадорликни кучайтириш ва бозор механизмлари билан уйғунлашган солиқ моделини шакллантириш орқали таъминлашдан иборат.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги. *Давлат бюджети ижроси бўйича ҳисобот*. Тошкент, 2024. <https://www.mf.uz>
2. Stiglitz J.E. *Economics of the Public Sector*. New York: W.W. Norton, 2000.
3. Tanzi V. *Tax Policy in an Integrating World*. Washington DC: Brookings Institution, 1995.
4. OECD. *Tax Policy Reforms 2023: OECD and Selected Partner Economies*. Paris, 2023. <https://www.oecd.org/tax>
5. International Monetary Fund. *Fiscal Policy and Economic Growth*. Washington DC, 2022. <https://www.imf.org>
6. International Monetary Fund. *Fiscal Monitor 2023*. Washington, DC, 2023. <https://www.imf.org>
7. Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси. *Солиқ тушумлари ва солиқ маъмурчилиги ҳисоботи*. Тошкент, 2024. <https://www.soliq.uz>